PAWLU TA' TARSU (7)

Il-vjaġġ minn Ċesarija lejn Ruma

Alfio M. Buscemi OFM

Kienet riesqa l-ħarifa tas-sena 59 jew 60 meta Festus iddeċieda li jibgħat lil Pawlu f'Ruma flimkien maċ-ċenturjun Ġulju u stakkament ta' suldati tal-cohors Sebastena jew Awgusta. Id-data tas-sena 59, aċċettata mill-maġġoranza ta' l-istudjużi, tfisser li dik is-sena l-Yom Kippur (Jum ta' l-Espjazzjoni) ħabat fil-5 ta' Ottubru. Skont Atti 27,9 it-tluq minn Portijiet is-Sbieħ fi

Kreta seħħ wara din id-data, li kienet timmarka t-tmiem ta' l-istaġun tan-navigazzjoni. Dik is-sena l-festa ħabtet kmieni u x'aktarx li ma kienx ikun daqshekk perikoluż li jittantaw jaqsmu l-Mediterran miftuħ. Imma fis-sena 60 il-Yom Kippur ħabat fl-24 ta' Ottubru, u għalhekk jidher li l-periklu ta' tempesti kien ħafna akbar. Għal din ir-raġuni hemm min jaħseb li s-sena 60 hi aktar eżatta għad-data tal-vjaġġ lejn Ruma. Flimkien ma' Pawlu telqu l-kollaboraturi tiegħu Luqa u Aristarku ta' Tessalonika. Il-vjaġġ lejn Ruma hu deskritt b'dettalji mill-aktar ċari u eżatti mill-awtur ta' l-Atti. Ir-rakkont juri li sar minn xi ħadd li kien preżenti għall-ġrajja, bniedem istruwit u li josserva d-dettalji. Fil-fatt diversi studjużi jqisu Atti 27,1-28,15 bħala wieħed mill-aktar dokumenti importanti ta' l-antikità li jiddeskrivu s-sengħa tat-tbaħħir ta' l-era Griega-Rumana, hekk li ta' spiss jagħti l-impressjoni li hu "djarju ta' vjaġġ".
Telgħu fuq ġifen ta' Andramitti, post fl-Asja Minuri 'l isfel minn Troas, illum jismu Karatash. Dan il-ġifen kellu jmur lejn l-Asja prokonsolari. Minn Ċesarija baħħru max-xatt tal-Palestina u l-Feniċja sa ma waslu f'Sidon. Sidon, illum Saida fil-Libanu, kienet waħda mill-eqdem bliet tal-Feniċja. Tissemma, flimkien mal-belt ta' Tir, diġà fis-sena 1345 q.K. Kienet maħkuma mill-Assiri, Babiloniżi u Persjani. Fis-sena 333 q.K. intrebħet minn Alessandru l-Kbir u saret parti mis-saltna tas-Selewċidi. Fis-sena 64 q.K. għaddiet f'idejn ir-Rumani, li għaqqduha mal-Provinċja tas-Sirja. F'Sidon iċ-ċenturjun Ġulju ta permess lil Pawlu biex iżur lill-aħwa Kristjani tal-belt. Iċ-ċenturjun applika l-liġi tal-custodia militaris lil Pawlu, li kienet tippermetti li hu jżur lil ħbiebu fejn imur, dejjem akkumpanjat mis-suldat li jkun marbut miegħu. Luqa jinsisti fuq is-sentimenti nobbli ta' tjieba li biha ċ-ċenturjun kien jitratta lil Pawlu waqt il-vjaġġ.
Minn Sidon komplew triqthom lejn Ċipru, imma ma għaddewx maġenb il-kosta tan-nofsinhar tal-gżira, "għax l-irjieħ kienu kontrina" (Atti 27,4), imma daru mal-penisola tal-Karpasia quddiem il-ponta Andréas u l-gżejjer Kidhes, biex daħlu fil-Baħar taċ-Ċiliċja u tal-Panfilja "għall-irdoss ta' Ċipru". B'hekk waslu fil-port ta' Mira fil-Liċja, illum Derme. Din kienet l-aktar belt importanti tal-Liċja, li kellha tempju lil Apollo. Kellha ssir famuża aktar tard bħala l-belt li fiha kien għex l-isqof San Nikola.
F'Mira bidlu l-ġifen, billi telgħu fuq ġifen minn Lixandra li kien se jaqsam il-Mediterran lejn l-Italja. Minħabba l-irjieħ qawwija komplew ibaħħru mal-kosta tat-Turkija sa ma b'diffikultà waslu Knidos. Skont Erodotus din il-belt inbniet mill-Ispartani u kienet parti mill-Hexapolis tad-Doriċi, fejn kien hemm is-santwarju ta' Apollo Triopaio. Baqgħet famuża għall-istatwa ta' Venere ta' Knidos u għax fiha twieled Sostratos, l-arkitett tal-fanal ta' Lixandra, wieħed mill-meravilji

tad-dinja klassika. Qrib is-sena 129 q.K. ir-Rumani ħakmu lil Knidos u għaqqduha mal-Provinċja imperjali ta' l-Asja.
Minn Knidos ġibdu lejn in-nofsinhar, qasmu l-Baħar Eġew u waslu quddiem il-gżira ta' Kreta, li baħħru madwar il-kosta tagħha fil-parti ta' Salmoni, mil-lvant għan-nofsinhar, fejn setgħu jidħlu għall-kenn tal-Portijiet Sbieħ ħdejn il-belt ta' Lasaja (Atti 27,1-8).
Ma nafux eżattament fejn kienu jinsabu dawn iż-żewġ postijiet imsemmijin, u ma jidhirx li Portijiet Sbieħ kien, fil-fatt, port kenni, jekk ippruvaw jieħdu l-ġifen biex jgħaddi x-xitwa għall-kenn tal-port ta' Feniċi. X'aktarx li dawn il-postijiet kienu jinsabu qrib ir-raħal ta' Matala, ħdejn Akra Lithinos. Kreta hi l-akbar gżira ta' l-arċipelagu tal-Greċja (8393 km kwadri). Kien fi Kreta li twieldet waħda mill-eqdem ċiviltajiet tal-Mediterran, dik ta' Minos (1700-1450 q.K.). Hi deskritta għas-sbuħija tagħha minn Omero fid-9 seklu q.K. Fis-seklu 11 q.K. inħakmet mid-Doriċi. Ir-Rumani rebħuha fis-sena 66 q.K.
Pawlu, li kien imdorri jivjaġġa bil-baħar u kien espert min-navigazzjoni, ta parir li ma jkomplux fi triqthom lejn Ruma, għax minn Kreta kellhom bilfors joħorġu f'baħar miftuħ sa Sqallija, u "Jum is-Sawm" (Atti 27,9), jiġifieri l-festa ta' l-Espjazzjoni (Yom Kippur) kien għadda. Imma ċ-ċenturjun aktar ta widen għall-kaptan tal-ġifen u għall-pilota milli għal kliem Pawlu. Il-maġġoranza kienu tal-fehma li joħorġu minn dak il-port mhux adatt għax-xitwa, u jbaħħru max-xatt ta' Kreta sa ma jaslu fil-port ta' Feniċi, x'aktarx fejn illum hemm il-port ta' Plakias, li kien miftuħ għal-lbiċ u l-majjistral, u hemm jgħaddu x-xhur tax-xitwa. Malli qam riħ ħafif min-nofsinhar ħarġu minn Portijiet Sbieħ u bdew telgħin lejn il-majjistral mal-kosta ta' Kreta. Imma mill-gżira qam riefnu mill-grigal, imsejjaħ "Euroaquilo". Il-ġifen b'hekk ġie mitfuħ 'il barra fil-baħar miftuħ. L-awtur tad-djarju tal-vjaġġ jikteb: "B'ġirja waħda għaddejna taħt ir-riħ ta'

daqsxejn ta' gżira jisimha Kawda" (Atti 27,16). Din hi gżira ċkejkna lejn in-nofsinhar ta' Kreta, illum jisimha Gavdos. Mitluqin għall-qawwa tar-riħ u tal-mewġ, tilfu kull kontroll fuq il-ġifen. "Bilkemm stajna nżommu d-dgħajsa warajna, u għalhekk tellgħuha mill-baħar. Imbagħad qabdu l-armar u rabtu l-ġifen dawramejt biċ-ċimi, niżżlu l-qlugħ għax beżgħu li ninkaljaw fuq is-Sirti" (Atti 27,17). Fil-fatt, id-direzzjoni tar-riefnu mill-grigal suppost li kellha tixħet il-ġifen lejn l-inħawi tal-kosta taċ-Ċirenajka, fl-Afrika ta' fuq, u lejn il-golf tas-Sirti fil-Libja. Jidher li d-direzzjoni li ħa l-ġifen inbidlet xi ftit, forsi għax ir-riefnu kien x'aktarx grigal il-lvant, li għalhekk ġarr il-ġifen mhux lejn l-Afrika, imma lejn il-punent, fil-baħar miftuħ bejn l-Afrika u Sqallija.

Mitluqin 'il hawn u 'l hinn għall-qilla tal-mewġ, il-baħrin ħasbu biex iħeffu l-ġifen, u waddbu l-baħar il-merkanzija u fit-tielet jum it-tagħmir tal-ġifen. Għal bosta jiem la raw xemx u lanqas kwiekeb, u għalhekk ma kellhom l-ebda indikazzjoni għan-navigazzjoni. Pawlu, iżda, qajjem it-tama ta' sħabu fuq il-ġifen, wara li ċanfarhom talli ma semgħux minnu u telqu minn Kreta. Hu qalilhom li kellu viżjoni ta' Alla li fih kien jemmen, li żżgurah li ħadd ma kien se jintilef, ħlief il-ġifen. U żżied jgħid: "Jeħtieġ, iżda, li naħbtu ma' gżira" (Atti 27,26).

"Meta wasal l-erbatax-il lejl, konna ninsabu mitfugħin 'il hawn u 'l hinn fil-baħar ta' Adrija" (Atti 27,27). L-isem tal-baħar ma jinkludix biss l-Adrijatiku kif nafuh illum (li ħa ismu mill-belt ta' Adria, fl-Italja ta' fuq, ħdejn Venezia), imma ż-żona kollha taċ-ċentru tal-Mediterran bejn Sqallija u l-Afrika ta' fuq, u bejn Kreta u t-Tuneżija. Għar-Rumani dan kien il-baħar fuq ix-xaqliba tal-lvant ta' l-Italja, li kien jifred il-penisola Taljana mill-Balkani, mill-Greċja u mill-Afrika, u li mela kien jinkludi l-Baħar Joniku. Fuq ix-xaqliba tal-punent kien hemm dak li sallum hu magħruf bħala l-Baħar Tirrenu, ċirkoskritt mill-kosta tal-punent tal-penisola Taljana, u l-gżejjer ta' Korsika, Sardinja u l-kosta tat-tramuntana ta' Sqallija. Il-baħrin, qrib nofs il-lejl, ħassew li kienu resqin qrib xi art. Skandaljaw u sabu għoxrin qama (ekwivalenti għal 37 metri). Wara ftit sabu ħmistax-il qama (27 metri). Bdew jibżgħu li l-ġifen se jinkalja fuq xi blat, u għalhekk niżżlu l-ankri biex jagħtu stabilità lill-ġifen. B'intenzjoni qarrieqa, għax riedu jaħarbu bil-għawm, niżżlu d-dgħajsa bl-iskuża li riedu jdendlu xi ankri mill-pruwa. "Iżda Pawlu qal liċ-ċenturjun u lis-suldati: 'Jekk dawn ma jibqgħux fuq il-ġifen, intom ma tistgħux issalvaw'. Imbagħad is-suldati qaċċtu l-ħbula tad-dgħajsa u ħallewha tmur għal riħha" (Atti 27,31-32).

Filgħodu kmieni mas-sebħ Pawlu beda jħeġġeġ lill-ekwipaġġ kollu biex jitrejjaq b'xi ħaġa ta' l-ikel, ħalli jieħdu saħħithom. Hu nnifsu radd ħajr lil Alla, qasam il-ħobż u beda jiekol. Il-ġest hu simili għal dak ewkaristiku, ukoll jekk ma jindikax l-ewkaristija, imma l-użanza Lhudija tat-talb ta' barka u l-qsim tal-ħobż qabel l-ikel. Hekk kulħadd għamel il-qalb u bdew jieklu, l-aktar wara li Pawlu reġa' żgurahom li ħadd minnhom ma kien se jitlef ħajtu. Luqa jagħtina n-numru eżatt tal-persuni kollha li kien hemm fuq il-ġifen. Kienu b'kollox 276 persuni, inklużi ċ-ċenturjun u s-suldati, il-priġunieri (fosthom Pawlu), il-kaptan u l-pilota, il-baħrin, u persuni oħrajn li ma nafux min kienu, imma li forsi kienu qed jaqsmu l-baħar bil-merkanzija li kien iġorr il-ġifen. Imma biex iħeffu l-ġifen kellhom iwaddbu l-qamħ kollu fil-baħar.

Malli sebaħ raw quddiemhom l-art, imma ma għarfuhiex. "Lemħu biss bajja bi xtajta fiha, u qatgħuha li, jekk jistgħu, jitfgħu l-ġifen fuqha" (Atti 27,39). Liema kienet din ix-xtajta hu diffiċli nkunu nafu. Nistgħu biss nagħmlu konġetturi. Il-ġifen kien

riesaq lejn Malta mil-lvant, u kien qed iġorru l-grigal, li jaħkem bil-qawwa fuq il-kosta kollha tal-gżira li tħares lejn Sqallija, mill-Aħrax tal-Mellieħa sal-ponta taż-Żonqor. Xtajtiet fuq din il-kosta hemm diversi, barra l-Port il-Kbir u l-Port ta' Marsamxett. Mill-ponta ta' l-Aħrax nistgħu ngħoddu dawn il-bajjiet: il-bajja tal-Mellieħa, li hi l-akbar waħda u li fiha ċertament hemm xtajta li tidher sewwa mill-baħar miftuħ. Lejn nofs il-bajja, fi ġranet li fihom ikun hemm mewġ qawwi, jidher li hemm sikka taħt l-ilma ("reef"). Il-bajja ta' San Pawl fiha wkoll xtajta, u minn barra tidher miftuħa sewwa għall-grigal. Il-bajja tas-Salini, li llum ma għandhiex xtajta, forsi kellha dak iż-żmien meta ż-żona ma kinetx żviluppata. Il-kosta mis-Salini sa San Ġiljan hi kollha blat u ftit fiha xtajtiet, ħlief il-bajja ta' Qalet Marku ħdejn il-blat ta' l-Għallis, u l-bajja ta' San Ġorġ u dik ta' San Ġiljan. Mill-Port il-Kbir sal-ponta taż-Żonqor il-kosta tax-Xgħajra ta' Ħaż-Żabbar hi kollha blat u ma hemmx xtajtiet.

Biex nifhmu fejn seta' ħabat il-ġifen ta' Pawlu rridu nkomplu nsegwu l-Atti. "Rħew l-ankri u telquhom il-baħar, u ħallew ukoll l-irbit tat-tmun. Imbagħad tellgħu l-qala' ż-żgħir ta' quddiem għar-riħ u rħewlha lejn ix-xtjata. Iżda ħbatna ma' sikka bejn żewġ kurrenti, u l-baħrin waħħlu l-ġifen fuqha. Il-pruwa baqgħet imwaħħla sewwa fil-post u ma tħarrkitx iżjed, imma l-poppa bdiet titfarrak bil-qilla tal-mewġ" (Atti 27,40-41). L-espressjoni Griega li juża Luqa hi: topos dithalassos; din bil-Malti hi tradotta "sikka bejn żewġ kurrenti". Meta wieħed jeżamina l-istess kosta tat-tramuntana ta' Malta u jipprova jfittex din is-"sikka bejn żewġ kurrenti", ma tantx jasal għal konklużoni faċli. Ċertament l-aktar post indikat, li daħal fit-tradizzjoni Kristjana bħala l-post tan-nawfraġju, hu l-gżira (mhux gżejjer) ta' Selmunett, magħrufa popolarment bħala ta' San Pawl. Il-quċċata tal-gżira fiha statwa ta' San Pawl, skolpita minn Sigismondo u Salvatore Dimech u mqiegħda fil-post minn Salvatore Borg fl-1845. Fil-fatt, Selmunett hi sikka mdaqqsa (1180 metri twila), li nistgħu nsejħulha gżira, toħroġ mill-promontorju ta' Selmun f'direzzjoni tal-grigal fid-daħla tal-bajja ta' San Pawl, u tassew tifred il-kurrenti tal-baħar ta' barra minn dawk ta' ġewwa l-bajja. Fl-istess bajja ta' San Pawl, ħafna aktar qrib l-art, hekk li l-għawma kif deskritta fl-Atti tidher xi ftit esaġerata, hemm is-sikka ta' l-Għasselin, li xi wħud jaċċettawha bħala l-post tan-nawfraġju minħabba assonanzi dubjużi lingwistiċi mal-kelma Griega dithalasson, li bil-Malti inbidlet fil-kelma "ta' l-Għasselin". Post ieħor indikat hu l-ilsien ta' art li joħroġ fil-baħar fid-daħla tal-bajja tas-Salini, fil-post jismu l-Qawra. Għalkemm mhux proprjament sikka maqtugħa mill-art, imma jikkorrispondi ħafna għad-deskrizzjoni, u forsi jista' jkun kredibbli jekk wieħed jaċċetta l-possibilità, mhux storikament ippruvata, li l-fdalijiet Rumani ta' San Pawl Milqgħi, ftit 'il ġewwa mis-Salini, huma s-sit tal-villa ta' Publiju, li laqa' għandu lin-nawfraġi. Ċertament ta' min ifakkar li kien aktar probabbli li Malta kienet abitata f'dawn l-inħawi, milli fl-inħawi tal-Mistra jew tal-bajja tal-Mellieħa, li qatt ma kienu abitati ħafna sa żminijiet reċenti, meta ġew żviluppati għal skopijiet turistiċi. L-aħħar possibilità ta' sikka tista' tkun dik tal-blata ta' l-Għallis, fuq il-kosta quddiem il-Magħtab. Imma hawn ukoll id-distanza sa l-art hi żgħira ħafna u ma hemm l-ebda xtajta, ħlief dik ta' Qalet Marku. Naturalment dan kollu ma jnaqqasx il-valur tat-tradizzjoni Kristjana lokali dwar il-gżira ta' San Pawl, għalkemm ikollna nammettu li ma għandna l-ebda tradizzjoni tal-post eżatt tan-nawfraġju li tmur lura għall-ewwel sekli tal-Kristjaneżimu f'pajjiżna. Malli ħabtu mas-sikka

l-ġifen beda jitfarrak fin-naħa tal-poppa. Għalkemm is-suldati riedu joqtlu l-priġunieri, biex dawn ma jaħarbux bil-għawm, iċ-ċenturjun mill-ġdid juri ġest ta' kortesija lejn Pawlu, u jordna li kulħadd jilħaq l-art bil-għawm, u li min ma kienx jaf jgħum jagħmel użu minn bċejjeċ imkissra tal-ġifen u twavel. Hekk kulħadd wasal qawwi u sħiħ l-art.

Pawlu f'Malta

"Meta ħlisna mill-għarqa, sirna nafu li l-gżira kien jisimha Malta" (Atti 28,1). Għalkemm illum il-maġġoranza ta' l-istudjuż jaqblu li Malta kienet tassew il-gżira li fiha ġie Pawlu, kien hemm żmien meta l-attribuzzjoni għal Malta kienet dubjuża. Il-kontroversja xegħlet fis-sena 950, meta l-imperatur ta' Biżanzju Kostantinu VII Porphyrogenitus, fl-opra tiegħu De Administrando Imperio, beda jgħid li l-gżira ta' Melita li jsemmi Luqa fl-Atti kienet Meleda, gżira fl-Adrijatiku, illum Mljet, gżira ftit barra minn Dubrovnik (Kroazja). Din it-teżi saret kontroversja li tqajmet bil-kbir wara l-1730 meta ġie ppubblikat studju ta' Ignazio Georgi, abbati Benedittin tal-monasteru ta' Veliko Jezero fuq Meleda li ssostni li r-riefnu li ġarr il-ġifen ta' Pawlu kien ġej mix-xlokk u mhux mill-grigal, u li għalhekk il-ġifen inġarr fil-Baħar Adrijatiku. Imma l-Atti jitkellmu mill-"Euroaquilo", li jikkorrispondi għar-riefnu tipiku tal-grigal-lvant li aħna mdorrijin bih fiċ-ċentru tal-Mediterran. Biex il-ġifen ta' Pawlu jidħol fl-Adrijatiku, r-riefnu kien ikollu x'aktarx ikun min-nofsinhar ix-xlokk, u hu diffiċli nifhmu kif kienu mitfugħin 'il hawn u 'l hemm f'baħar mhux tant wiesa', u li d-daħla għalih hi pjuttost dejqa (Stretti di Otranto).

Atti 28,1-10 jippreżenta l-konklużjoni tal-blokk narrattiv ta' Atti 27,1-28,10. "Meta ħlisna mill-għarqa, sirna nafu li l-gżira kien jisimha Malta. In-nies tagħha ġiebu ruħhom magħna bi ħlewwa liema bħalha. Laqgħuna tajjeb lilna lkoll u qabbdulna ħuġġieġa, għax kienet bdiet nieżla x-xita u kien il-bard. Mela Pawlu qabad qabda zkuk niexfa u tefagħhom fin-nar. Fiz-zkuk kien hemm lifgħa li, malli ħasset is-sħana, ħarġet u qabdet ma' id Pawlu. In-nies tal-gżira, kif raw il-lifgħa mdendla ma' idu, bdew jgħidu wieħed lil ieħor: "Dan ir-raġel żgur xi qattiel, ghax għad li ħelisha mill-baħar, il-Ġustizzja ma ħallitux jgħix!" Imma hu farfar il-lifgħa ġon-nar u ma ġralu xejn. Huma stennew li se jarawh jintefaħ jew jaqa' u jmut f'daqqa. Wara li damu jistennew ħafna u raw li ma ġralu ebda deni, biddlu l-ħsieb u bdew jgħidu li kien xi alla. F'dawk l-inħawi kien hemm l-oqsma tal-prinċep tal-gżira, li kien jismu Publiju. Dan laqagħna u bil-qalb kollha żammna għandu tlitt ijiem. Missier Publiju inzerta mixħut, marid bid-deni u d-disenterija. Pawlu daħal ħdejh, għamel talba, qiegħed idejh fuqu u fejqu. Wara dan imbagħad bdew ukoll jersqu għandu l-morda l-oħra tal-gżira, u hu fejjaqhom. Urewna ġieħ kbir, u meta ġejna biex nitilqu, għabbew fuq il-ġifen kull ma konna neħtieġu". Il-kompożizzjoni redazzjonali tas-silta ta' Luqa hi magħmula minn: (1) 28,1-2a – l-introduzzjoni; (2) 28,2b-6 – ir-rakkont tal-lifgħa li taqbad ma' id Pawlu u l-venerazzjoni ta' l-abitanti tal-gżira lejn Pawlu; (3) 28,7-8 – Pawlu jfejjaq lil missier Publiju u lill-morda oħra tal-gżira. In-nies tal-gżira huma indikati minn Luqa bħala oi de barbaroi, jiġifieri nies li ma kinux jitkellmu l-Grieg, appuntu "barbari", għax kienu jitkellmu djalett neo-Puniku, minkejja li Malta kienet maħkuma mir-Rumani. Il-fatt li Luqa jindika li kienet ix-xita u kien il-bard jurina li ż-żmien tas-sena li fih Pawlu wasal Malta kien fl-istaġun tal-maltemp u tal-bard, jiġifieri bejn Novembru u Frar. Issa, jekk kif għidna aktar 'il fuq x'aktarx li fis-sena 60 il-Yom Kippur ħabat fl-24 ta' Ottubru, u li Pawlu telaq minn Kreta meta kienet diġà għaddiet din il-festa, u l-ġifen dam jitħabat mat-tempesta almenu ġimagħtejn, allura niġu loġikament għall-perjodu bejn in-nofs u tmiem Novembru tas-sena 60. Il-klima xitwija

deskritta mill-Atti f'Malta tibda bejn wieħed u ieħor f'dan iż-żmien tas-sena, u l-irwiefen tal-grigal huma l-aktar komuni f'dan il-perjodu, bejn Novembru u Diċembru. Il-grigal jista' jasal għal riefnu ta' forza 8-10 (bħal fil-każ tar-riefnu ta' l-24 ta' Jannar 2008), u jista' jdum jonfoħ bejn tlieta u ħamest ijiem. Hu kawżat minn kurrenti qawwija ta' arja kiesħa mill-Ewropa ċentrali li jiltaqgħu ma' kurrenti ta' arja sħuna mid-deżert Libiku.

Luqa jiddeskrivi b'toni ta' gratitudni l-ospitalità tal-Maltin lejn Pawlu u sħabu. Luqa jrid juri li Pawlu hu l-bniedem ta' Alla, li jiġi magħżul biex jagħti xhieda lil Kristu sat-trufijiet ta' l-art. Proprju għaliex hu xhud ta' Alla, Pawlu hu wkoll tawmaturgu, li joffri s-salvazzjoni u l-fejqan lil dawk kollha li għandhom bżonnhom. Mill-aspett storiku Atti 28,1-10 jappartjeni ċertament għal tradizzjonijiet ta' min joqgħod fuqhom li San Pawl għadda minn Malta. Iż-żewġ episodji ta' "rakkonti ta' mirakli" ukoll jappartjenu għal tradizzjonijiet lokali, li Luqa elaborahom billi segwa mudelli mil-letteratura ellenistika. Hekk, l-episodju tal-lifgħa li taqbad ma' id Pawlu jfakkarna f'epigrammi funebri tal-letteratura Griega: l-epigramma ta' Antipatru ta' Tessalonika (1 seklu q.K.), ta' Leonida ta' Lixandra (1 seklu w.K.) u ta' Satilius Flaccus (1 seklu w.K.). Dawn it-tliet epigrammi jitkellmu mill-mewt ta' personaġġi li, wara li ħelsu mill-għarqa, gidmithom lifgħa. Fil-każ tagħna, iżda, billi Luqa jrid juri li Pawlu hu mħares minn Alla, mhux biss jurih li ħeles mill-għarqa, imma wkoll mill-gidma tal-lifgħa. Jiddeskrivi reazzjoni fost l-indiġeni Maltin, li minn ġudizzju negattiv fuq Pawlu ("dan ir-raġel żgur xi qattiel") li l-Ġustizzja personifikata (diké) ma ħallitux jgħix, jibdew iqisu lil Pawlu bħala divinità ("bdew jgħidu li kien xi alla"). Hekk Luqa jippreżenta lil Pawlu bħala tawmaturgu, xhud tas-salvazzjoni ta' Alla għall-bnedmin kollha. Fil-fatt f'Malta ma jeżistux lifgħat jew sriep velenużi. Hemm min isostni li l-lifgħa li gidmet lil Pawlu kienet il-coronella austriaca, li tixbaħ lil-lifgħa, imma mhijiex velenuża. Imma l-Maltin stennew li Pawlu jmut meta raw il-lifgħa mqabbda ma' idu; dan ifisser li għalihom il-lifgħa kienet velenuża. Ma nistgħux ninsistu aktar fuq dan id-dettall, ħlief li ngħidu li, ukoll jekk illum f'Malta ma hemmx sriep velenużi, dan ma jfissirx li ma kinux jeżistu fl-1 seklu. It-tieni episodju ta' fejqan hu dak assoċjat ma' missier Pubilju. Luqa jsejjaħlu prôtos tis nésou, il-prinċep tal-gżira. Ma nafux jekk kienx xi maġistrat prinċipali jew xi bniedem nobbli ieħor ta' Malta. Imma ismu hemm xhieda għalih f'iskrizzjonijiet misjubin f'Malta, waħda minnhom tal-perjodu ta' Tiberju, li ssejjaħlu wkoll prôtos Melitaíon. Skont tradizzjoni lokali dan kellu l-villa tiegħu qrib ir-raħal ta' Burmarrad, ftit bogħod mill-bajja tas-Salini, fil-post arkeoloġiku magħruf bħala San Pawl Milqi. Hawnhekk, fis-snin 1963-1968 il-Missione Archeologica Italiana għamlet skavi arkeoloġiċi taħt u madwar il-kappella ta' San Pawl Milqi, mibnija fl-1616 fuq fdalijiet ta' kappella oħra tas-seklu 15. Instabu fdalijiet ta' villa u kumpless agrikolu tat-2 seklu q.K. Il-villa kien hemm qabilha bini Puniku, u baqgħet wieqfa sal-ħakma Għarbija fid-9 seklu. Kienet tikkonsisti f'kumpless residenzjali, u bini ieħor konness ma' l-għasir taż-żebbuġ. Għalkemm it-tradizzjoni popolari torbot ma' dan il-post il-villa ta' Publiju, hu diffiċli li nkunu nafu jekk, fil-fatt, il-fdalijiet arkeoloġiċi jistgħux jikkonfermaw din l-ipotesi, jew l-ipotesi l-oħra li l-villa kienet fil-Wardija, fejn hemm il-knisja ta' San Ġwann "tal-Ħriereb", mibnija fuq fdalijiet Rumani, u fejn jidher ħawt tal-ġebel li jingħad li fih San Pawl

għammed lill-abitanti. Hu x'inhu, Publiju għamel ġest ta' ġenerożità kbira meta laqa' għandu 276 persuna għal tlitt ijiem. Pawlu sar jaf li misser Publiju kien marid "bid-deni u d-disenterija". Dawn is-sintomi li jiddeskrivi Luqa f'Atti 28,8, jikkorrispondu għad-deni rqiq, kawżat mill-Micrococcus Melitensis skopert fl-1887 (jissejjaħ ukoll Brucellosis Melitensis), li jinfetta l-ħalib tal-mogħoż u jipproduċi f'min jixorbu d-deni għoli u d-disenterija. Pawlu fejjaq lil missier Publiju bil-ġest tat-tqegħid ta' l-idejn. Il-fama tiegħu malajr xterrdet mal-gżira, u l-abitanti l-oħrajn li kienu morda ġew biex Pawlu jfejjaqhom billi talab u qiegħed idejh fuqhom. Il-Maltin, li kienu ospitali mill-ewwel, issa saru mill-aktar twajbin ma' Pawlu u sħabu, li damu f'Malta tul iż-żmien kollu tax-xitwa li fih kienet magħluqa l-possibilità tan-navigazzjoni. "Urewna ġieħ kbir, u meta ġejna biex nitilqu, għabbew fuq il-ġifen kull ma konna neħtieġu" (Atti 28,10). L-Atti ma jagħtuna l-ebda ħjiel dwar x'għamel Pawlu kemm dam f'Malta fil-perjodu tax-xitwa. It-tradizzjoni lokali tgħid li Pawlu evanġelizza lill-Maltin u kkonvertihom għall-fidi fi Kristu, taħt it-tmexxija ta' Publiju, l-ewwel isqof tal-gżira. Nafu li dawn l-elementi leġġendarji ma għandhom l-ebda bażi storika. L-istudjużi ta' l-istorja jgħidulna li l-ewwel sinjali tal-Kristjaneżimu f'pajjiżna jmorru lura għas-sekli 3-4, u li l-kult lejn San Pawl mhux eqdem mis-seklu 13. Jekk, iżda, nqisu li Pawlu kien dejjem jieħu l-opportunità li jxandar l-Evanġelju kull fejn mar, hemm probabbiltà li dan ma setax jonqos f'Malta fejn dam "tliet xhur" (Atti 28,11). Aktar minn daqshekk ma nistgħux ċertament nikkonkludu mill-materjal dokumentarju li ħallielna Luqa fl-Atti.

Il-vjaġġ minn Malta sa Ruma

"Wara tliet xhur tlaqna fuq ġifen li kien għadda x-xitwa fil-gżira" (Atti 28,11). Minn Malta Pawlu telaq lejn Frar-Marzu tas-sena 61. Il-ġifen li telaq bih kien minn Lixandra, u kellu x-xbieha tad-Dijoskuri fil-pruwa. Dan id-dettall hu interessanti, għax jurina kif l-iġfna kien ikollhom fil-pruwa jew pittura jew skultura tax-xbihat ta' Castore u Polluce, li kienu meqjusin bħala protetturi tan-navigazzjoni. L-ewwel art li waslu fiha kienet il-gżira ta' Sqallija. Wara Capo Passero l-ewwel port li wieħed jiltaqa' miegħu hu Sirakuża, u hemm Pawlu niżel u qagħad tlitt ijiem. Sirakuża kienet ġiet mibnija minn Archia ta' Korintu lejn is-sena 734 q.K., u kienet saret belt Dorika mill-isbaħ taħt Ierone I (485-467). Fis-sena 413 ġiet assedjata minn armata minn Ateni, imma mingħajr suċċess. Fis-sena 212 q.K. waqgħet f'idejn ir-Rumani, u dawn sebbħuha ħafna, kif jixhed Ċiċerun. Fi żmien Pawlu Sirakuża kienet tagħmel parti mill-Provinċja Senatorjali ta' Sqallija u kellha żewġ portijiet. Hemm tradizzjoni lokali f'Sirakuża li tgħid li hemmhekk Pawlu ltaqa' ma' komunità Kristjana, li kienet diġà ġiet evanġelizzata minn xi missjunarji. Fis-sena 39 San Pietru kien bagħat lil Marziano f'Sirakuża biex ixandar l-Evanġelju. Dan kien jiġbor l-ewwel komunità Kristjana fl-għerien Pelopie ta' Acradina, qrib fejn kienet tgħix il-komunità Lhudija. Dan wassal biex il-Lhud fis-sena 68 rabtu lil Marziano ma' kolonna u ħaġġruh. Skont tradizzjoni lokali fil-kripta ta' San Marziano ppriedka San Pawl meta mar Sirakuża. Din naturalment hi tradizzjoni li ma nistgħux nippruvawha minn dak li jgħidu l-Atti. F'din iż-żona ta' Sqallija hemm xi ċentri li jżommu t-tradizzjoni tal-mawra ta' San Pawl fl-inħawi ta' Sirakuża, fosthom il-port ta' Sampieri, qrib Pozzallo, u Palazzolo Acreide, qrib Sirakuża.
Minn Sirakuża l-ġifen kompla jbaħħar mal-

kosta ta' Sqallija, quddiem Catania u Messina. Tradizzjoni oħra tgħid li evanġelizza Messina, imma din ukoll hi bla ebda bażi storika. Wara li qasmu li Stretto di Messina waslu Reggio, belt antika Griega, illum Reggio Calabria, mibnija minn Calcide lejn is-sena 720 q.K. Fis-sena 387 q.K. inqerdet minn Dijonisju II il Giovane. Biex ma taqax taħt il-Kartaġiniżi talbet l-għajnuna lir-Rumani. Wara terremot qawwi Awgustu reġa' bniha u semmieha Rhegium Julium. L-għada li waslu Reggio qam riħ favorevoli min-nofsinhar. Dan kien ifisser li setgħu jaqsmu l-Baħar Tirrenu dritt lejn Pozzuoli, belt port fit-tramuntana tal-Golf ta' Napli, imwaqqfa mill-kolonizzaturi Griegi tal-Calcide bl-isem ta' Dicaearchia fis-7 seklu q.K. Għaddiet taħt il-ħakma Rumana fis-sena 215, u kellha anfiteatru kbir. Sa ma l-imperatur Klawdju bena l-port ta' Ostia, Pozzuoli kienet meqjusa bħala l-port ta' Ruma. Skont Josephus Flavius fil-belt kien hemm preżenti waħda mill-eqdem kolonji Lhud fl-Italja. Ukoll jekk ma nafux kif, meta wasal Pawlu, kien hemm diġà insara f'Pozzuoli. Fil-fatt Luqa jikteb: "Hemm sibna xi aħwa, li stidnuna noqogħdu sebat ijiem magħhom" (Atti 28,14). U hekk Pawlu seta' jitlaq lejn Ruma. Minn Pozzuoli hu segwa l-Via Appia. L-aħwa ta' Ruma ħarġu biex jiltaqgħu ma' Pawlu sal-Forum ta' Appju u sat-Tliet Tvieren. It-tradizzjoni tqiegħed il-lokalità ta' Tres Tabernae qrib ħafna tal-Forum Appii, qrib Borgo Faiti u quddiem il-belt ta' Sezze. Dawn kienu stazzjonijiet tal-posta fuq il-Via Appia. Il-lokalità tat-Tliet Tvieren setgħet tkun xi 16-il mil bogħod minn Ariccia (49 km minn Ruma) u 10 mili mill-Forum ta' Appju. "Malli rahom, Pawlu radd il-ħajr 'l Alla u qawwa qalbu" (Atti 28,15). Ma nafux jekk dan hux versett redazzjonali ta' Luqa, billi ma kienx tant possibbli għal Pawlu, priġunier, li jidħol trijonfalment f'Ruma, eskortat mill-komunità tal-Kristjani. "Meta dħalna Ruma, Pawlu tawh il-permess joqgħod għalih b'suldat għassa miegħu" (Atti 28,16).

Dan ifisser li Pawlu kellu permess ta' kustodja militari mhux iebsa ħafna, biex hekk seta' jiċċaqlaq, jgħix waħdu, u jirċievi l-viżti ta' dawk li jridu jarawh. Luqa aktar tard jinfurmana li "Pawlu dam joqgħod hemm għal sentejn sħaħ fid-dar li kien kera" (Atti 28,30). Il-fatt li Pawlu kien taħt kustodja militari jfisser li kien jgħix barra mill-Castra Pretoria, imma mhux bogħod minnha. Din kienet l-akkampament tal-Pretorjani, fix-xaqliba tal-majjistral ta' Ruma, bejn il-

Via Nomentana u l-Via Tiburtina, li kien ġie mibni minn Tiberju fis-snin 20-23 w.K. Minn hawn Pawlu setaʼ faċilment ikompli l-missjoni tiegħu taʼ evanġelizzazzjoni kemm fost il-Lhud kif ukoll fost il-pagani li kienu jgħixu f'Ruma.

Il-laqgħa mal-Lhud

Malli daħal Ruma Pawlu mar joqgħod f'dar li kien kera. L-ewwel ħaġa li ħaseb li jagħmel kienet li jsejjaħ għandu l-kapijiet tal-komunità Lhudija li kienet tgħix f'Ruma. Fi żmien Pawlu kienu jgħixu f'Ruma mal-50 elf Lhud, l-aktar fiż-żona taʼ Trastevere, b'total taʼ 13-il sinagoga. Malli dawn inġabru għandu Pawlu beda jispjega r-raġuni għaliex hu kien priġunier, jiġifieri minħabba l-akkużi mhux fondati taʼ nies fanatiċi f'Ġerusalemm, billi hu ma kien ikkommetta l-ebda delitt kontra l-poplu Lhudi jew id-drawwiet tal-missirijiet. L-innoċenza tiegħu, fil-fatt, kienet evidenti għaliex l-istess Rumani qatt ma rnexxielhom isibu fih xi ħtija taʼ delitt. Imma billi l-Lhud komplew jinsistu li jiġi kkundannat, Pawlu qal li kien wasal għad-deċiżjoni li jappella għal quddiem it-tribunal taʼ Ċesari, imma bl-ebda sens taʼ mrar lejn il-poplu tiegħu. Qalilhom li kien sejħilhom biex huma jaraw b'għajnejhom stess li hu kien iġorr il-ktajjen minħabba t-tama taʼ Israel. It-tweġiba tal-kapijiet Lhud kienet diplomatika u prudenti. Qalulu li huma ma kinux irċevew ittri dwaru u lanqas l-ebda aħbar kontrih. Anzi, huma kienu kuntenti li jiltaqgħu miegħu ħalli jkollhom informazzjoni dwar din id-duttrina ġdida li huma semgħu li kienet issib oppożizzjoni kullimkien. Hekk huma iffissaw ġurnata biex jiltaqgħu miegħu (Atti 28,17-22).
Fil-jum miftiehem ippreżentaw ruħhom diversi Lhud fid-dar taʼ Pawlu, u dan esponielhom il-fidi Kristjana u ta xhieda li Ġesù kien tassew il-Messija mħabbar minn Mosè u mill-profeti. Xi wħud mil-Lhud emmnu, imma oħrajn baqgħu jiddubitaw, hekk li Pawlu jidher li urta ruħu u weġibhom bil-kliem tal-profeta Isaija 6,9-10: "Mur għand dan il-poplu u għidilhom: Tisimgħu kemm tisimgħu ma tifhmux, u tħarsu kemm tħarsu ma tarawx. Għax il-qalb taʼ dan il-poplu twebbset: kienu tqal biex jisimgħu b'widnejhom u għalqu għajnejhom, li ma jmorrux jaraw b'għajnejhom u jisimgħu b'widnejhom u jifhmu b'moħħhom, u hekk ibiddlu ħajjithom u jiena nfejjaqhom". Hekk Pawlu jiddikjara: "Kunu afu, mela, li Alla bagħat din is-salvazzjoni tiegħu lill-pagani; u huma jisimgħu" (Atti 28,28).
Wara din il-ġrajja "Pawlu dam joqgħod hemm għal sentejn sħaħ fid-dar li kien kera; hemm kien jilqaʼ lil dawk kollha li kienu jiġu għandu, ixandrilhom is-Saltna taʼ Alla u jgħallimhom fuq il-Mulej Ġesù Kristu bil-kuraġġ u bla tfixkil" (Atti 28,30-31). B'dan is-sommarju Luqa jagħlaq il-Ktieb taʼ l-Atti taʼ l-Appostli. Id-dmir tiegħu bħala storiku tal-Knisja tal-bidu kien laħqu: bil-predikazzjoni taʼ Pawlu f'Ruma l-pjan taʼ salvazzjoni taʼ Alla għall-popli kollha sat-trufijiet taʼ l-art kien intlaħaq.

L-apostolat tal-priġunier Pawlu

Is-sentejn li Pawlu għadda Ruma, skont Atti 28,30, kienu snin taʼ ħidma apostolika intensa fi ħdan il-komunità Kristjana Rumana. Imma, bħas-soltu, Pawlu, minkejja li kien qed jaħdem għall-Knisja

lokali, ma nesiex il-ħtiġijiet tal-Knisja universali, speċjalment dawk li kienu marbutin miegħu b'sentimenti partikulari ta' mħabba u kienu laqgħu bil-qalb il-messaġġ apostoliku tiegħu. Il-preokkupazzjoni li kellu għall-Knejjes kollha kienet il-ħin kollu twasslu biex jaħseb fihom, l-aktar f'dawk il-komunitajiet li kienu mheddin mill-predikazzjoni ta' l-aħwa foloz Lhud u mill-predikazzjoni ta' tip Gnostiku. Proprju minħabba dawn ir-raġunijiet, kemm dam priġunier Ruma, Pawlu ddetta t-tliet ittri li fadal fil-corpus Paulinum, jiġifieri Filemon, Kolossin u Efesin. L-ewwel waħda hi ċertament ittra fis-sens klassiku, għax titkellem fuq fatt personali; Kolossin hi ittra indirizzata lil komunità li kienet ġiet evanġelizzata mhux direttament minn Pawlu, imma mid-dixxiplu tiegħu Epafra, kkonvertit għall-Kristjaneżimu minn Pawlu meta l-appostlu kien jgħallem f'Efesu. L-Ittra lill-Efesin hi x'aktarx "ittra ċirkulari", indirizzata għal diversi komunitajiet ta' l-Asja prokonsolari li kienu qrib Efesu.

L-aħħar snin u l-martirju ta' Pawlu

Ma għandniex informazzjoni dwar x'ġara minn Pawlu wara li għaddew is-sentejn li għamel priġunier f'Ruma. Għandna f'idejna xi ħjiel, imma li hu storikament mhux tant ta' min jorbot fuqu, fl-Ittri Pastorali (1 u 2 Timotju; Titu), fix-xhieda ta' Klement Ruman, I Ittra lill-Korintin 5,5-7, u fil-Kanone ta' Muratori.
Jekk noqogħdu għal dak li jgħidu l-Ittri Pastorali, wara s-sentejn li Pawlu għadda f'Ruma, jkollna din is-sekwenza ta' avvenimenti: 1) il-vjaġġ lejn Spanja, li Pawlu kien diġà pproġettah f'Rum 15,24 u li jagħtuna xhieda tiegħu Klement Ruman ("laħaq wasal fit-truf tad-dinja fl-Oċċident"), Framment ta' Muratori, l-Atti ta' Pietru u Pawlu, u diversi Missirijiet u kittieba tal-Knisja tal-qedem;
2) perjodu li l-Appostlu mill-ġdid għaddih f'Efesu flimkien ma' Timotju u vjaġġ qasir li mbagħad għamel fil-Maċedonja wara li ħalla lil Timotju f'Efesu (1Tim 1,3); 3) perjodu ta' żmien li fih Pawlu għex fil-gżira ta' Kreta fejn ħalla bħala responsabbli lil Titu (Tit 1,5); 4) żjara f'Nicopolis ta' Epiru (Tit 3,12); 5) Pawlu mill-ġdid priġunier f'Ruma, minn fejn jitlob lil Timotju biex jilħqu malajr kemm jista' jkun, u jġiblu l-mantell u l-parċmini li kien ħalla warajh Troas (2Tim 1,17; 4,9-21).
Mingħajr ma niċħdu l-possibbilità storika ta' dawn l-elementi, jidhirli li kemm l-Atti kif ukoll l-Ittri Pastorali jsostnu li Pawlu ta l-aħħar xhieda tiegħu proprju f'Ruma. Dan id-dettall hu ċert kemm jekk naċċettaw li Pawlu ġie mmartirizzat fi tmiem l-ewwel priġunija tiegħu f'Ruma, kif ukoll jekk nilqgħu l-opinjoni ta' vjaġġi oħrajn u t-tieni priġunija f'Ruma.
Dak li hu importanti, mill-aspett storiku, hu li nżuru r-raġuni li ddeterminat il-kundanna u l-martirju ta' l-Appostlu. Skont l-Atti ma hemm l-ebda ħjiel li Pawlu ġie mmartirizzat. L-awtoritajiet Rumani kienu pjuttost favorevoli għal Pawlu u qatt ma qiesu li l-missjoni tiegħu kienet illeġittima. Mhux biss, imma kemm fil-priġunija ta' Ċesarija kif ukoll f'dik Rumana, Pawlu jiġi rrispettat bħala ċittadin Ruman, u jitħalla f'idejn custodia militaris li kienet tagħtih ċerta awtonomija. Jekk verament Pawlu ġie mmartirizzat, mela jkollna naċċettaw bidla radikali ta' l-awtoritajiet Rumani jew kontra Pawlu personalment,

Il-Bażilika ta' San Paolo fuori le mura

inkella kontra l-Kristjaneżimu bħala tali.
Xi studjużi jitkellmu minn talba li Tiberju kien għamel quddiem is-Senat biex ir-reliġjon Kristjana tiġi meqjusa bħala religio licita (Tertulljanu, Apologeticum V,1ss). Forsi, wara relazzjoni li kien irċieva minn Ponzju Pilatu, fis-sena 35 l-Imperatur talab lis-Senat biex jilqa' fost id-divinitajiet tal-Pantheon ta' Ruma lil Kristu, u b'hekk il-Kristjaneżimu kien isir awtomatikament religio licita. Imma s-Senat ried iwarrab il-prepotenza ta' Tiberju u jafferma l-indipendenza tiegħu, u warrab din it-talba, biex hekk il-Kristjaneżimu beda jitqies bħala religio illicita. Mhux biss, imma beda jitqies bħala superstitio (Taċitu, Annales, XV,44) u superstitio prava et immodica (Plinio il Giovane, Epistola X,96). Jekk dan hu minnu, mela l-Insara setgħu jiġu kkundannati sempliċement għax kienu qed isegwu reliġjon kontra l-liġi. Fil-bidu, iżda, jidher li d-digriet tas-Senat ma tantx kellu effett fl-Imperu, u lanqas f'Ruma stess, fejn ftit kienu jafu dwar l-Insara, almenu sas-sena 62, meta Neruni biddel il-politika tiegħu lejn il-Kristjaneżimu. Fil-fatt, Neruni għamel riferiment għal din il-leġislazzjoni meta, fis-sena 64 ta bidu għall-ewwel persekuzzjoni sistematika kontra l-Insara fl-Imperu Ruman.
Din in-nota storika għalina tidher li hi interessanti ħafna biex nistabilixxu d-data tal-martirju ta' Pawlu. Jidhirli li l-Atti għandhom raġun meta jsostnu li x-xhieda ta' Pawlu f'Ruma damet sentejn. Fil-fatt, wara li għaddew is-sentejn, iż-żmien jaqbel eżattament mal-perjodu li fih l-Imperu biddel l-atteġġjament tiegħu lejn l-Insara, l-aktar bil-politika ta' Neruni. Għalhekk jiena tal-fehma li, lejn is-sena 64 Pawlu sab ruħu f'nofs it-taqliba li tqajmet minn Neruni: b'hekk ġie pproċessat u mogħti l-mewt. Hekk, biex jagħti xhieda għal Kristu, Pawlu, għalkemm ċittadin Ruman, l-ewwel laqa' li jiġi fflaġellat u mbagħad li jaqtgħulu rasu. Skont it-tradizzjoni lokali Rumana l-post tal-martirju hu dak li jissejjaħ San Paolo alle Acque Silve, jew "le Tre Fontane". Il-post fejn hu midfun l-Appostlu hu indikat bħala wieħed qrib il-post tal-martirju, fuq il-Via Ostiense, fejn imbagħad inbniet il-Bażilika ta' San Paolo fuori le mura. Hemm min isostni li l-post li fih kien oriġinarjament midfun l-Appostlu hu l-post "ad Catacumbas" fuq il-Via Appia, maġenb il-Bażilika ta' San Sebastiano alle Catacombe.
Bix-xhieda suprema tal-martirju Kristu seta' tassew isir il-premju, il-kuruna tal-ġustizzja, il-ħajja eterna għall-Appostlu tiegħu Pawlu ta' Tarsu.